

Juliusz Tomczak

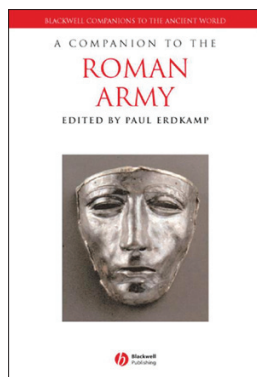
Armia rzymska od frontu i od kuchni

Studia Europaea Gnesnensia 5, 301-310

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Juliusz Tomczak

(Poznań)

ARMIA RZYMSKA OD FRONTU I OD KUCHNI

Paul Erdkamp (red.), *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing, Malden 2007, 574 s.

Pomimo okazałej liczby publikacji poświęconych siłom zbrojnym państwa rzymskiego, do niedawna dawał się odczuć brak poważnego, naukowego opracowania poświęconego różnym aspektom funkcjonowania armii rzymskiej na przestrzeni jej długich dziejów. Nie można z pewnością narzekać na niedostatek prac o charakterze popularnonaukowym, których autorzy postawili sobie za cel omówienie rzymskich sił zbrojnych oraz ich miejsca w systemie społecznym i politycznym państwa. Prace naukowe poświęcone armii rzymskiej skupiały się dotąd bądź to na zagadnieniach czysto militarnych (taktyka, organizacja, uzbrojenie), bądź też na szeroko pojętych relacjach pomiędzy armią a społeczeństwem i miejscem sił zbrojnych w tymże społeczeństwie¹. Wspomniany stan rzeczy uległ zmianie w roku 2007, wraz z ukazaniem się „*A Companion to the Roman Army*”.

Redaktorem książki (i autorem jednego z jej rozdziałów) jest Paul Erdkamp, badacz zajmujący się głównie relacjami pomiędzy wojskowością a gospodarką starożytnego Rzymu². Jak zaznacza we wstępie, cztery podstawowe zagadnienia, przewijające się na kartach publikacji, to armia jako narzędzie walki zbrojnej, mobilizacja zasobów ludzkich i materialnych, zależności pomiędzy armią, polityką i władzą oraz stosunki pomiędzy wojskiem a ludnością cywilną (s. 1). Tym samym książka stawia sobie za cel kompleksowe ujęcie historii armii rzymskiej we wszystkich jej aspektach.

¹ Spośród publikacji poświęconych armii rzymskiej, w której jest ona umieszczona w szerszym kontekście społeczno-ekonomiczno-politycznym warto wymienić: J. Rich, G. Shipley, *War and Society in the Roman World*, London 1993; L. de Blois, E.L. Casco (red.), *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476)*, Boston 2007; oraz P. Southern, *Roman Army: A Social and Institutional History*, Santa Barbara 2006.

² Paul Erdkamp jest autorem takich prac, jak: *Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars (264–30 B.C.)*, Amsterdam 1998 oraz *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*, Cambridge 2009.

Nazwiska autorów poszczególnych rozdziałów — jak choćby Nathan Rosen-stein, Kate Gilliver, Everett L. Wheeler czy Hugh Elton — nie powinny być obce zarówno zawodowym historykom, jak i entuzjastom wojskowości rzymskiej. Ramy chronologiczne pracy obejmują okres od połowy VI w. p.n.e. do końca panowania Justyniana Wielkiego (565 r. n.e.). Ich odbiciem jest struktura książki: część I poświęcona jest okresowi królewskiemu i wczesnej republice, część II — okresowi świetności i schyłku republiki, część III — wczesnemu, a część IV — późnemu cesarstwu. Każda z części podzielona jest z kolei na rozdziały o numeracji ciągłej.

Skromna objętość części I, obejmującej tylko dwa rozdziały, nie powinna dziwić w kontekście charakteru nielicznych źródeł dostępnych w odniesieniu do najwcześniejszych dziejów armii rzymskiej. W rozdziale „Warfare and Army in Early Rome” John Rich dokonuje skrótowego omówienia ewolucji rzymskiej sztuki wojennej w V i IV w. p.n.e., polemizując z rzekomo obronnym charakterem działań zbrojnych prowadzonych w dobie wczesnej republiki (s. 11–12) oraz ze znaczeniem najazdu galijskiego z 390/387 r. p.n.e. (s. 14). Odrzuca również przekazy źródłowe mówiące o przejściu uzbrojenia i systemu taktycznego od Samnitów, skłaniając się ku bardziej ewolucyjnym i rozłożonym w czasie zmianom (s. 16–18). Rozdział autorstwa Gary’ego Forsythe’a („The Army and the Centuriate Organisation in Early Rome”) poświęcony jest ewolucji potencjału mobilizacyjnego i organizacji armii w powiązaniu z systemem społeczno-politycznym państwa. Dokonując rekonstrukcji rozwoju liczebnego, Forsythe podąża za ustaleniami Carmine Ampolo (s. 28) i Plinio Fraccaro (s. 31–32), kreśląc obraz struktury organizacyjnej pozostającej w ścisłym związku z ustrojem Rzymu.

Część II pracy otwiera rozdział „Army and Battle during the Conquest of Italy, 350–264 BC”, w którym Louis Rawlings skupia się na rozwoju taktyki. Rozdział ten stanowi dobre wprowadzenie do stanowiącego nadal przedmiot sporów problemu szyku manipularnego i zasad jego działania. Autor odrzuca przekaz Liwiusza o bitwie z Latynami, uznając go za anachroniczny (s. 52) i poświęca sporo miejsca problematycznej terminologii (kwestia nazewnictwa lekkozbrojnych — s. 56); rekonstruuując mechanikę walki w tym szyku, przyjmuje jednak dość tradycyjną interpretację zależności pomiędzy rozwojem taktyki a uzbrojenia (s. 57–58), najwyraźniej odrzucając ciekawą hipotezę Aleksandra Żmodikowa³. Kwestie taktyki pojawiają się także w kolejnym rozdziale („The Age of Overseas

³ Artykuł (A. Zhmodikov, Roman Republican Heavy Infantrymen in Combat (IV–II Centuries B.C., *Historia* 49, 1, 2000, s. 67–78) jest uwzględniony w bibliografii do tegoż rozdziału, jednakże Rawlings nie pokusił się o polemikę.

Expansion” Dextera Hoyosa, s. 69–70), w którym znajdziemy również skrótowe omówienie początków profesjonalizacji armii (s. 65), stopnia militaryzacji społeczeństwa (s. 65–66), wpływu wojskowości rzymskiej na siły zbrojne przeciwników (s. 74) oraz jakości rzymskiej kadry dowódczej wyższego szczebla (s. 76). W rozdziale tym poruszonych zostało tyle ważnych problemów, że z pewnością mógłby być nieco dłuższy. Nie da się tego niestety powiedzieć o rozdziale „The Late Republican Army”, którego autorem jest Pierre Cagniard. Po omówieniu postępującego w coraz większym stopniu procesu profesjonalizacji armii na przełomie II i I w. p.n.e. (s. 81–83) Cagniard odnosi się do struktury i uzbrojenia armii opisanej przez Polibiusza (s. 85, s. 88–89) i podaje niezbyt przekonujące przyczyny upowszechnienia się kohorty jako podstawowej jednostki taktycznej (s. 85–86). Powtarza zdezaktualizowane⁴ argumenty przeciwko kawalerii obywatelskiej (s. 87–88), a przy okazji kwestii związanych z uzbrojeniem dokonuje dość dziwnej interpretacji fragmentu Liwiusza (22.57.11), kończąc odniesieniem do artykułu Philipa Sabina i zaskakującym stwierdzeniem o niemożliwości ustalenia modelu taktyki (s. 93)⁵. Ogólnie rzecz biorąc, jest to chyba najslabszy z rozdziałów składających się na II część omawianej pracy.

Znacznie bardziej wartościowy jest następny rozdział — „War and State Formation” napisany przez samego Erdkampa. Autor przedstawia ciekawą, a zarazem klarowną interpretację charakteru państwowości rzymskiej z IV–II w. p.n.e. w powiązaniu z jej potencjałem militarnym. Znajdziemy tu dyskusję na temat statusu Rzymu w Związku Łatyńskim (s. 100) oraz stosunków republiki z *socii* (s. 98–101), a przede wszystkim rozwinięcie aspektu logistyki (s. 102–107). Zdaniem Erdkampa, toczone przez Rzym wojny były decydującym czynnikiem tworzącym instytucje państwa takie, jak system monetarny i podatkowy (s. 106–107) czy administracja prowincji (s. 110).

Poświęcony rzymskiemu potencjałowi mobilizacyjnemu rozdział „Roman Manpower and Recruitment During the Middle Republic” (Luuk de Ligt) zaczyna się nawiązaniem do problemu rzekomego kryzysu demograficznego, który miał dotknąć republikę w drugiej połowie II w. p.n.e. (s. 114), po czym autor przechodzi do rekonstrukcji opisanego przez Polibiusza procesu poboru, podążając w dużym stopniu za ustaleniami Petera A. Brunta (s. 116). Podważa teorię o sezonowym charakterze kampanii rzymskich przed II wojną punicką (s. 120) i omawia powiązania pomiędzy

⁴ Zwłaszcza w kontekście pracy J.B. McCall, *The Cavalry of the Roman Republic*, New York 2002.

⁵ P. Sabin, *The Face of Roman Battle*, *JRS* 90, 2000, s. 1–17.

populacją obywateli, ich ubożeniem i rozpoczęciem procesu proletaryzacji legionów na długo przed konsulem Mariuszem (s. 127–128). Na kolejnych stronicach (rozdział „Military Command, Political Power, and the Republican Elite”) Nathan Rosenstein dokonuje próby wyjaśnienia specyficznego systemu sprawowania dowództw wojskowych w dobie świetności republiki, odwołując się do walki z monopolizacją chwały wojennej (s. 140) oraz czynnikami taktycznymi i religijnymi (s. 140–141), które pozwalały na pozornie nielogiczne oddawanie stanowisk dowódczych w ręce niedoświadczonych ludzi. Rozdział autorstwa Willa Broadheada, zatytułowany „Colonization, Land Distribution, and Veteran Settlement” stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o zmieniającą się rolę i charakter rzymskich kolonii na Półwyspie Apenińskim — począwszy od uwarunkowań ekonomicznych, społecznych i strategicznych, które stały za tworzeniem kolonii po wojnie z Latynami (s. 149–153), aż do zmian, jakie zaszły na przełomie II i I w. p.n.e. oraz utraty przez Senat kontroli nad nimi w dobie pierwszego triumwiratu (s. 158–162). Część II zamknięta rozdziałem („Army and General in the Late Roman Republic”) stanowiący dobre uzupełnienie tematyki armii doby schyłku republiki, naszkicowanej niedostatecznie przez Cagniarta. Lukas de Blois stawia ciekawe pytania o charakter państwowości rzymskiej (s. 165–166), jej relację z armią i stosunek obywateli do służby wojskowej (s. 166–169). Dalszą część rozdziału (s. 169–176) wypełnia analiza rozporządzania siłami zbrojnymi przez wodzów takich jak Sulla i Cezar.

Część III rozpoczyna rozdział napisany przez Kate Gilliver („Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army”), który stanowi wprowadzenie do tematu zmian, jakie zaszły w strukturze i organizacji armii w dobie wczesnego pryncypatu. Oddzielnie omówione zostały legiony (s. 188–193) i jednostki pomocnicze (s. 193–197). Minusem jest nieco skrótowe potraktowanie problemu niezwykle zróżnicowanej struktury organizacyjnej oraz niskich stanów faktycznych jednostek — choć temat ten został poruszony na s. 194–195, to autorka nie pokusiła się niestety o jego rozwinięcie.

Temat floty wojennej w znakomity sposób opracował Denis B. Saddington — rozdział jego autorstwa, mimo niewielkiej objętości, zawiera mnóstwo informacji, opartych w dużym stopniu na źródłach epigraficznych. Saddington omawia terminologię związaną z budownictwem okrętów i typologią jednostek wojennych (s. 202–205), rozwój flot w okresie wojny domowej i drugiego triumwiratu (s. 205–208), ustanowienie dwóch głównych, stałych flotylli za panowania Augusta (s. 208–210) oraz służących w nich marynarzy (s. 210–213), po czym przechodzi do tematyki flot prowincjonalnych (s. 213–215).

W rozdziale „Battle, Tactics, and the Emergence of *Limites* in the West” James Thorne dokonuje rekonstrukcji taktyki, posługując się modelem zbliżonym do

tego, który zastosował Adrian Goldsworthy, wzorując się z kolei na Johnie Keeganie⁶. Analizuje oddzielnie bitwę z punktu widzenia żołnierza (stosowana taktyka i uzbrojenie, „mechanika bitwy” — s. 219–223) i dowódcy (rola wodza, planowanie poprzedzające bój — s. 223–226); oddzielnie omawia także sztukę oblężniczą (s. 227–228). Rozdział uzupełnia dyskusja na temat ewolucji i roli fortyfikacji granicznych (s. 228–232), z odniesieniem do kontrowersyjnej teorii Edwarda Luttwaka (s. 230)⁷, temat jednak mógłby z powodzeniem zostać wyczerpany w oddzielnym rozdziale. Krótki podrozdział poświęcony odzieży (s. 227) wydaje się tutaj nieco nie na miejscu i jest z pewnością zbyt skrótowy — być może lepszym pomysłem byłoby umieszczenie w książce oddzielnego rozdziału poświęconego odzieży, uzbrojeniu i ekwipunkowi. Everett L. Wheeler (rozdział „The Army and the Limes in the East”) przedstawił analogiczne zagadnienia w odniesieniu do sił zbrojnych strzegących wschodniej granicy cesarstwa. Również ten autor odnosi się do koncepcji Luttwaka (s. 237), zwracając przy tym uwagę na niebezpieczeństwo, jakie niesie ze sobą wnioskowanie o strategicznych uwarunkowaniach rozmieszczenia rzymskich sił zbrojnych na podstawie wybranych, znacznie się od siebie różniących, odcinków wschodniego limesu (s. 238). Rozdział wypełnia przegląd historii stosunków pomiędzy Rzymem a państwem partyjskim, a następnie sasanidzkim, z podziałem na północny i południowy teatr działań (s. 238–257), oraz ciekawa dyskusja na temat rozwiązań taktycznych, stosowanych przez armię cesarską w starciu z wschodnimi przeciwnikami (s. 257–263). Wheeler słusznie przyznaje, że ostatnia ze wspomnianych kwestii jest niezwykle kontrowersyjna, wobec wyjątkowego ubóstwa źródeł umożliwiających rekonstrukcję starć zbrojnych w tym rejonie (s. 260–261). For-suje jednak przy tym zaproponowaną przez siebie niemal trzydzieści lat wcześniej koncepcję ewolucji taktyki legionu (s. 262–263)⁸.

Słabo udokumentowanymi przeobrażeniami armii w burzliwym III w. n.e. zajął się Karl Strobel w rozdziale zatytułowanym „Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great”. Myślą przewodnią jest podkreślenie ewolucyjnego charakteru przemian wojskowości rzymskiej w tym okresie, przeciwstawione teoriiom o rewolucyjnych zmianach, jakie miały dokonać się za panowania Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego (s. 267–268). Strobel

⁶ A. Goldsworthy, *The Roman Army at War, 100 BC–AD 200*, Oxford 1996, s. 116–282; patrz także J. Keegan, *The Face of Battle*, London 1976.

⁷ Zawartej w pracy *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century AD to the Third*, Baltimore 1976.

⁸ E. Wheeler, *The Legion as Phalanx*, *Chiron* 9, 1979, s. 303–318.

zwraca uwagę na takie zjawiska, jak powstanie załążka armii polowej w postaci cesarskiego *sacer comitatus* (s. 271) i wzrost znaczenia oficerów wywodzących się ze stanu ekwickiego kosztem oficerów senatorskich (s. 271–273), po czym przechodzi do omówienia kwestii związanych z uzbrojeniem i taktyką (s. 274–280). Pewne wątpliwości budzić może interpretacja szyku opisanego w „Ektaxis kata Alanoon” Arriana — Strobel uważa, że odzwierciedla on zmiany, jakie zaszły w całej armii pomiędzy panowaniem Wespazjana i Hadriana (s. 276–277)⁹.

W rozdziale „Military Documents, Languages and Literacy” Sara Elise Phang polemizuje z wizerunkiem rzymskiej biurokracji wojskowej postrzeganej jako biurokracja nowoczesna, wskazując na dalece posunięty pragmatyzm i dostosowywanie procedur do lokalnej specyfiki (s. 289). Oprócz krótkiego omówienia narzędzi pracy urzędników wojskowych i procedury rekrutacji (s. 287–289) autorka przedstawia różne rodzaje dokumentów sporządzanych w wojskowych kancelariach (s. 291–296), omawia status *immunes*, do których zaliczali się pisarze (s. 296–297), porusza też kwestię przepustek (s. 297–299) i żołnierzy piśmiennych (s. 299–300). Phang podkreśla, że chociaż łacina była językiem ważnych dokumentów wojskowych, to nigdy całkowicie nie wyparła na tym polu greki i w rezultacie rzymska biurokracja wojskowa pozostała dwujęzyczna (s. 300–301).

Peter Herz zajął się kwestią zależności pomiędzy siłami zbrojnymi a finansami cesarstwa. W rozdziale „Finances and Costs of the Roman Army” skupia się na żołdzie (s. 308–313), ale omawia też wszelkiego rodzaju wydatki okresowe (potrącenia z żołdu za uzbrojenie i wyżywienie, uzupełnianie wierzchowców w jednostkach kawalerii itp., s. 315–319). Umieszczając te szacunkowe wyliczenia w kontekście finansów państwa, zachowuje ostrożność w wyciąganiu zbyt daleko idących wniosków na podstawie wrywkowych danych, którymi dysponujemy (s. 319–320). W przeciwieństwie do niego, autor następnego rozdziału („War- and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies East and West”) nie waha się wnioskować na podstawie niekiedy bardzo wątpliwych przesłanek. Peter Kehne rozpoczyna swój wywód (zupełnie niepotrzebnie) od krytycznego odniesienia do pracy Briana Campbella (s. 323)¹⁰. Podkreśla ostrożność badaczy w podawaniu liczebności armii rzymskiej, po czym podejmuje próbę oszacowania kosztów utrzymania sił

⁹ Odmienne poglądy na tę kwestię ma zarówno Gilliver w recenzowanej pracy (s. 193), jak i A. Goldsworthy, op. cit., s. 135. Badacze ci są zdania, że jest to przykład elastyczności taktycznej i dostosowania szyku i uzbrojenia do konkretnej sytuacji taktycznej.

¹⁰ „In the index of probably the most prominent sourcebook on the Roman army, Campbell’s 1994 publication entitled *The Roman Army 31 BC – AD 337*, we look in vain for entries on logistics, military diet, army supplies etcetera”.

zbrojnych, opierając się na stanach etatowych, nie rozwijając kwestii problemów z ustaleniem zarówno faktycznych, jak i teoretycznych stanów liczebnych jednostek armii rzymskiej (s. 325). W rozdziale tym znajdziemy za to również cenne spostrzeżenia na temat znaczenia sposobów zaopatrywania wojska w polu (s. 330–333) i słuszne podkreślenie ogromnego znaczenia logistyki (s. 334).

Trzy następne rozdziały poświęcone są relacjom sił zbrojnych z władzą i społeczeństwem. Kwestie związane z propagandą opracował Olivier Hekster w rozdziale „The Roman Army and Propaganda”. W poszczególnych podrozdziałach omawia on pełniące funkcję propagandową pomniki i rzeźby (s. 342–346), cesarskie triumfy (s. 346–349) oraz propagandową rolę monet i dzieł literackich (s. 349–351), jak również sposoby pozyskiwania poparcia żołnierzy (s. 351–354). Napisany przez Clifforda Ando rozdział „The Army and the Urban Elite” dotyczy stosunków wojska z elitami państwa (s. 360–361), uwarunkowań ustrojowych (s. 361–369) oraz relacji pomiędzy armią a lokalną ekonomią i społecznościami (s. 369–375). Anthony R. Birley zajął się z kolei („Making Emperors. Imperial Instrument or Independent Force?”) dziejami przewrotów wojskowych i uzurpacji władzy cesarskiej, poświęcając wiele uwagi wydarzeniom roku czterech cesarzy (s. 382–386). W dalszej części przedstawia przykłady użycia legionów do walki o władzę w II–IV w. n.e. (s. 386–391), podkreślając zgubny wpływ wojen domowych na upadek cesarstwa rzymskiego na zachodzie (s. 391).

Rozdział „Military Camps, *Canabae*, and *Vici*. The Archaeological Evidence” autorstwa Norberta Hanela stanowi przekrojowe wprowadzenie do tematyki rzymskich obozów wojskowych. Hanel dokonuje analizy zmian, jakie zachodziły w rozmieszczeniu rzymskich obozów i dyslokacji jednostek pomiędzy I a IV w. n.e. (s. 395–401), ich rozplanowania i fortyfikacji (s. 402–407), różnych funkcji, jakie pełniły (s. 407–410) oraz kwestii osiedli cywilnych, które wyrastały w ich pobliżu (s. 410–413). Tekst uzupełniony został mapą, ukazującą rozmieszczenie obozów legionów oraz ich *vexillationes* (s. 396).

Następne dwa rozdziały dotyczą przede wszystkim demograficznych aspektów funkcjonowania armii rzymskiej. Rozdział „Marriage, Families and Survival: Demographic Aspects” Waltera Scheidela poświęcony jest problemowi związków żołnierzy z miejscowymi kobietami (s. 418–424), śmiertelności, higienie i opiece medycznej (s. 425–431) i co za tym idzie, uzupełnieniom potrzebnym do utrzymania liczebności wojska (s. 432). Co ciekawe, Scheidel jest przekonany, że warunki panujące w rzymskich obozach mogły (z racji rozbudowanej infrastruktury i wyższego standardu higieny) zapewniać większą przeżywalność żołnierzy niż w jakiegokolwiek innej armii aż do schyłku XIX wieku (s. 432). Gabriele Wesch-Klein zajęła się z kolei zagadnieniem wstępowania w szeregi armii i opuszczania

ich po zakończeniu służby (rozdział „Recruits and Veterans”). Autorka zainteresowała się wymaganiami stawianymi wobec rekrutów i samym procesem rekrutacji (s. 435–439), a w przypadku weteranów — kwestią otrzymania obywatelstwa w odniesieniu do żołnierzy wojsk pomocniczych (s. 439–443), przywilejów, jakimi cieszyli się byli żołnierze (s. 443–444), ich sytuacją ekonomiczną (s. 444–446) oraz wyborem miejsca osiedlenia i udziałem w życiu lokalnej społeczności (s. 446–449). Nie ujmując niczego wartości merytorycznej tego rozdziału, ponowne omawianie zagadnień związanych z rekrutacją wydaje się zbędne, ponieważ na kartach recenzowanej książki uczyniono to już dwukrotnie (s. 287–289 i s. 426); cenniejsze byłoby, gdyby autorka skupiła się na kwestii weteranów.

Część poświęconą okresowi wczesnego cesarstwa zamyka rozdział autorstwa Olivera Stolla, zatytułowany „The Religions of the Armies”. Nie bez powodu w tytule użyta została dwukrotnie liczba mnoga, Stoll bowiem kładzie nacisk na różnorodność kultów: obok oficjalnej religii, odwołującej się do cesarza i państwa (s. 453–461), mnogość religii lokalnych (s. 464–468), powiązanych z miejscem rekrutacji, stacjonowania i tradycjami poszczególnych jednostek (s. 470–471). Autor porusza też kwestię powolnego zamierania tych kultów wobec uznania i rozpowszechniania się chrześcijaństwa (s. 471–473).

Część IV składa się tylko z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich („Warlords and Landlords”), napisany przez Wolfa Liebeschuetza, dotyczy procesu decentralizacji siły zbrojnej i złamania cesarskiego monopolu na rozporządzanie nią. Wśród czynników, które złożyły się na omawiane zjawiska, Liebeschuetz wymienia i analizuje uniezależnienie się potężnych wodzów na zachodzie (s. 481–483) i na wschodzie (s. 83–485) cesarstwa, konieczność lokalnej obrony wobec załamania się armii państwowej (s. 485–488) oraz relację pomiędzy posiadaniem ziemi a dysponowaniem siłą zbrojną (s. 488–491). Timo Stickler w rozdziale „The *Foederati*” analizuje zmieniające się znaczenie tego terminu, stosowanego już w dobie republiki i wczesnego cesarstwa (s. 495–497), poruszając nadal kontrowersyjną kwestię charakteru i skali barbaryzacji armii rzymskiej (s. 497–499). Omówione zostały również aspekty asymilacji *foederati* (s. 499–504) oraz polityki i strategii rzymskiej, mających wpływ na zarządzanie obszarami przygranicznymi (s. 504–509). W rozdziale „Army and Society in the Late Roman World: A Context for Decline?”, autorstwa Michaela Whitby’ego, znajdziemy omówienie problemów z pozyskaniem siły ludzkiej do wypełnienia szeregów armii (s. 517–519), zjawiskiem barbaryzacji (s. 519–521), składem i organizacją wojsk (s. 521–524) oraz kwestiami lojalności żołnierzy, ich relacji z cywilami oraz wpływem religii chrześcijańskiej na armię (s. 525–528).

Ostatni rozdział — „Army and Battle in the Age of Justinian (527–565)”, którego autorem jest Hugh Elton — dotyczy aspektów działania armii późnorzymskiej

w konfrontacji ze stosującymi odmienną taktykę i uzbrojenie wrogami. Elton zaczyna swój wywód od podkreślenia tego różnicowania oraz krótkiego omówienia źródeł (s. 531–533), po czym przechodzi do naszkicowania kwestii dowodzenia, liczebności i składu wojsk (s. 534–537), by wreszcie przeanalizować różne teatry działań i kampanie prowadzone przez armie Justyniana (s. 537–542). Następnie zajmuje się problemem rekonstrukcji mechanizmów rządzących przebiegiem walnych bitew (s. 542–547) oraz działań oblężniczych (s. 547–548).

Zmierzając do podsumowania, należy zaznaczyć, że książka nie jest niestety pozbawiona minusów. Od początku lektury rzuca się w oczy niedostatek map — w całej książce są zaledwie cztery, z czego dwie uzupełniają artykuł Wheelera poświęcony wschodniej granicy cesarstwa. Część rozdziałów (jak choćby 9 czy 15) z pewnością zyskałaby na wartości, gdyby opatrzone je odpowiednimi materiałami kartograficznymi. Przydałoby się również zamieszczenie choćby kilku schematów, ilustrujących omawiane szyki bojowe czy też plany przykładowych bitew — dotyczy to zwłaszcza rozdziałów 3, 13, 14 i 29. W kwestii treści poszczególnych rozdziałów można niekiedy odnieść wrażenie, że układ książki, oparty na pisanych niezależnie od siebie artykułach różnych autorów, powoduje zbędne powtórzenia pewnych zagadnień. Przykładem jest procedura rekrutacji do armii w dobie wczesnego cesarstwa opisana aż w trzech rozdziałach (16, 23 i 24), jak już zasygnalizowałem wcześniej, czy też dyskusja na temat niektórych aspektów ewolucji taktyki rzymskiej w dobie republiki (rozdziały 3 i 4).

Ma to jednak także swoje dobre strony, bardzo często bowiem autorzy prezentują różne poglądy na tę samą kwestię, co pozwala czytelnikowi skonfrontować odmienne punkty widzenia na kontrowersyjne sprawy. Widać to chociażby we wspomnianych rozdziałach 3 i 4 — Forsythe prezentuje ortodoksyjny wizerunek falangi hoplickiej (s. 27), podczas gdy Rich odnosi się do koncepcji Hansa van Weesa (s. 17). Również szyk armii opisany przez Arriana został zinterpretowany inaczej przez Gilliver (s. 193) i Wheelera (s. 276). Analizując zalety książki, należy raz jeszcze podkreślić różnorodność tematyki, poruszanej w poszczególnych rozdziałach. Proporcje omawianych zagadnień są wyważone, przez co recenzowana pozycja odbiega od schematu opracowań poświęconych armii rzymskiej, które skupiają się głównie na organizacji, przebiegu kampanii, uzbrojeniu i roli politycznej wojska. Aspekty czysto militarne nie przytłaczają zagadnień związanych z polityką, religią czy miejscem wojska i żołnierzy w życiu społecznym państwa rzymskiego.

Ogólnie rzecz biorąc, dobór tematyki rozdziałów jest przemyślany i dostarcza bardzo dużej ilości informacji o wielu przejawach funkcjonowania sił zbrojnych Rzymu. Pewien niedosyt może budzić jedynie dość pobieżne potraktowanie ciekawego i złożonego problemu niezwykle elastycznej struktury organizacyjnej armii

rzymskiej (ze szczególnym uwzględnieniem jednostek pomocniczych) w dobie wczesnego cesarstwa. Tematyka ta została co prawda poruszona w kilku rozdziałach (przede wszystkim s. 188–196, jak również s. 274–276), ale w moim odczuciu przydałby się cały rozdział poświęcony wyżej wymienionym kwestiom, zwłaszcza że do dyspozycji badaczy pozostaje bogaty materiał źródłowy w postaci dokumentów wojskowych z garnizonów w Dura Europos i Vindolandzie. Podobnie rzecz przedstawia się w przypadku uzbrojenia i ekwipunku żołnierskiego, jednakże okrojenie tej tematyki podyktowane było zapewne ograniczonymi możliwościami zamieszczenia w książce nieodzownego materiału ikonograficznego. Dobrym pomysłem byłoby też uwzględnienie rozdziału poświęconego obozom wojskowym z okresu republiki.

Pod względem edytorskim książka prezentuje się bardzo dobrze, a ilość drobnych błędów (np. Michael T. Burns podany dwukrotnie jako autor „Greece and Rome at War” — pracy napisanej przez Petera Connolly’ego — s. 60) i literówek (np. hełm z Buck, zamiast Buch — s. 280; *legio Maciana* zamiast *Macriana* — s. 352) jest niewielka.

Podsumowując, „A Companion to the Roman Army” jest publikacją bardzo wartościową. Obecnie jest to jedna z dwóch (obok dwutomowej „Cambridge History of Greek and Roman Warfare”)¹¹ tak kompleksowych pozycji poświęconych dziejom rzymskiego oręża i pomimo drobnych uwag krytycznych, trzeba stwierdzić, że stanowi ona niezwykle cenny wkład w historiografię armii rzymskiej.

¹¹ P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby, *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, I–II, Cambridge 2007. Tom II poświęcony jest w całości wojskowości rzymskiej w okresie od schyłku republiki do późnego cesarstwa.